

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ВІЛКУЛ ТЕТЯНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 930.1[222.6+003.64](477)«10/12»

**ХРОНОГРАФІЧНА СКЛАДОВА ДОМОНГОЛЬСЬКОГО
КИЇВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ
ДАВНЬОРУСЬКИХ ХРОНОГРАФІВ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук

Київ-2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант: член-кореспондент НАН України

доктор філологічних наук, професор,

Сулима Микола Матвійович,

Інститут літератури НАН України ім. Т.Г. Шевченка,
заступник директора.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент,

Данилевський Ігор Миколаєвич,

університет «Вища школа економіки»,

завідувач кафедру історії ідей і методології історичної науки;

доктор історичних наук,

Папакін Георгій Володимирович,

Інститут археографії та джерелознавства ім.

М.С. Грушевського НАН України,

директор;

доктор історичних наук, професор

Яковенко Наталя Миколаївна,

Національний університет «Києво-Могилянська
Академія»,

професор кафедри історії.

Захист відбудеться «25» грудня 2015 року об 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий «23» листопада 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження зумовлюється високим ступенем полемічності тем формування та функціонування як раннього київського літописання, так і хронографії. Історія київського літописання XI – початку XIII ст. у сучасному літописознавстві є предметом жвавої полеміки. У студіях над літописами та хронографічними творами існують питання, до розв’язання яких вчені протягом більше як століття пропонують діаметрально протилежні рішення. Сформува-лися кардинально різні погляди на етапи розвитку історіописання та співвідношення пам’яток, які дійшли до нас. При цьому від джерелознавчих питань залежать питання історичні. Зокрема, важливою проблемою є хронологія появи записів з історії Давньої Русі – чи вони були сучасними подіям, про які в них ішлося, а чи були віддалені від них у часі. Надзвичайно суттєвий інший аспект: наскільки значним було моделювання або навіть конструювання оповіді за «книжними» історичними наративами – перекладними візантійськими хроніками та історіями, – та доля реалій. Усе це обумовлює оцінку достовірності давньоруських історичних повідомлень. Так склалося, що літописні джерела є основними у джерельній базі історії Русі, решта можуть виступати лише у якості додаткових. Відповідно, йдеться про базові питання джерелознавства давньоруського періоду.

Так, щодо Початкового літопису вчені поділилися на два «табори». Один із «таборів» (можна назвати імена Олексія Шахматова, Михайла Приселкова та багатьох інших учених XX ст., зараз шахматовської концепції притримуються Олексій Гіппіус, Сава Міхєєв, та ін.) пропонує трактувати зводи із записами за IX-XI ст. – Повість временних літ (далі: ПВЛ), Новгородський перший літопис молодшої редакції (НПЛмл) а також низку пізніших московських і новгородських літописів – як матеріал для реконструкції раніших текстів. Передусім маються на увазі гіпотетичні конструкти «XI ст.» О. Шахматова: Початковий звід 1090-х рр., Звід Никона 1070-х рр., Древній Київський 1039 р., тощо. Вважається, що дослідник мусить дивитися на літописи крізь призму наявних нині зводів, ставлячи у центр своїх студій відновлення «втрачених протографів». У другому «таборі» літописознавців

(шахматовські ідеї піддавали критиці Василій Істрін, Сергій Бугославський, Микола Нікольський та ін., із сучасних учених можна назвати Дональда Островського, Олексія Толочка, Джона Лінда, Олександра Боброва, автора цих рядків та ін.) обстоюється думка, що НПЛмл є пізньосередньовічною переробкою ПВЛ, зробленою у XIV чи XV ст. Підкреслюється: якщо пізні трансформації тексту літопису починають в уяві дослідника відігравати роль «давніх», це неunikнено викривлює текстуальну й історичну картину. Слід додати, представники другого напрямку не відкидають можливості існування раніших щодо ПВЛ записів, хоча не обов'язково «зводів». При цьому вважають, що увагу треба фокусувати власне на цій пам'ятці, текст якої відновлюється надійно. ПВЛ не дарма має другу назву «Початкового літопису» (пор. її англ. назву: the Primary Chronicle) і справді розпочинає історію літописання. Фактично, від з'ясування проблеми співвідношень ПВЛ та НПЛмл у її записах до початку XII ст. залежить – чи йдеться у новгородському літописі про копіювання ранніх київських записів XI ст., давніших і більш справних за ПВЛ, чи про пізні версії XIV-XV ст. У першому випадку досить великою є вірогідність відштовхування автора та укладача від незбережених нині ранніх текстів, пригадування чи використання особистого досвіду, свідчень очевидців. У іншому – маємо справу з переосмисленням та рецепцією історії, що також річ надзвичайно цікава, проте стосується власне XIV-XV ст., а не XI ст.

Непроста ситуація і з Київським літописним зводом початку XIII ст. Як віддавна припускали, Київський звід має надзвичайно складну структуру, він утворений з попередніх літописів та інших джерел і виявляє сліди роботи рук багатьох авторів та укладачів-редакторів. Було запропоновано кілька схем його укладення і названо імена ймовірних укладачів, проте загально визнаної реконструкції досі не існує. Зокрема, суперечливим є питання співвідношення Іпатіївського та Лаврентіївського літописів у частині «продовження ПВЛ». Від 1110-х рр. і до кінця XII ст. в обох зводах спостерігаємо численні спільні блоки повідомлень про київські, переяславські, володимиро-суздальські події, і їх появу в південноруській та суздальській компіляціях мусимо пояснити. Відзначали високий ступінь літературної майстерності Київського зводу, але книжні й зокрема хронографічні джерела пам'ятки досі залишалися слабко дослідженими. Від того, наскільки коректно дослідником провадиться

«розшарування» тексту на ділянки, що написані різними книжниками та редакторами, залежить історія літописання XII ст. Найсуттєвіше, чи зможемо ми розпізнати близькі чи, навпаки, віддалені один від одного десятками років фрагменти. Київський звід із багатьох проблем є нашим основним, інколи – єдиним джерелом з історії давньоруських земель XII ст., тому питання текстології набувають особливої ваги.

Ситуація з вирішенням вказаних проблем літописознавства виглядає патовою, попри розлогу аргументацію кожної зі сторін. За таких умов ключ до їх розв’язання дають пам’ятки хронографії, запозичені до зводів із повних перекладів хронік чи хронографічних збірок у різних версіях різного часу. Вони виконують роль контрольних текстів і в багатьох випадках надають вирішальні докази. Хронографічні пам’ятки, як правило, відомі у кількох редакціях, які видають ознаки свого походження: хронологію та рідше – регіон появи. Отже, ідентифікуючи в літописі подібне джерело, ми отримуємо можливість визначити й датувати його «зріз». Крім того, деякі комплекси цитат із хронік та історій, як побачимо далі, характерні для певних давньоруських авторів та укладачів. Відповідно, це дає додаткові точки оперття при «розшаруванні» літописів, тобто, дозволяє виявити різні текстуальні пласти зводів й етапи редагування. Чіткіше виявляються сучасні подіям та пізні літературно оброблені записи. Загалом, поєднання чи, радше, перетин хронографічної та літописної області досліджень є корисним для них обох, оскільки дозволяє взаємну перевірку даних. Паралельне дослідження надає додаткові відомості про хронологію виникнення та побутування пам’яток, дозволяє уточнити версії текстів, верифікувати дослідницькі гіпотези. Однак до сьогодні відсутнє дослідження, в якому б аналізувалися ці різножанрові історичні тексти як сукупна проблема.

Зв’язок роботи з науковими планами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідних тем, що розроблялися в Інституті історії України НАН України: «Україна в середньовічному та ранньомодерному комунікативному просторі: національні та інтегральні виміри культурно-цивілізаційного діалогу» I кв. 2009 р. – IV кв. 2011 р., державний реєстраційний номер № 0109U000233 та «Історія Київської Русі в джерелах, історіографії та суспільній пам’яті: нові підходи» I кв. 2009 р. – IV кв. 2011 р., державний реєстраційний номер № 0109U001778; «Україна в політико-антропологічних вимірах

середньовіччя – раннього нового часу» I кв. 2012 р. – IV кв. 2014 р., державний реєстраційний номер № 0112U001186 «Київська Русь реальна і уявна: джерелознавчі та історіографічні аспекти дослідження» I кв. 2012 р. – IV кв. 2014 р., державний реєстраційний номер № 0112U002526; «Соціополітичний простір України в контексті модернізаційних викликів середньовіччя – раннього нового часу» I кв. 2015 р. – IV кв. 2016 р., державний реєстраційний номер № 0114U007375.

Метою дослідження є комплексний джерелознавчий аналіз зв'язків двох жанрів давньоруського історіописання, що освітлювали вітчизняну та всесвітню історію, тобто, раннього київського літописання та хронографії.

Відповідно до мети сформульовані дослідницькі **завдання**:

- проаналізувати літописні записи до початку XII ст.: перевірити наявність чи, навпаки, відсутність у ПВЛ та НПЛМл запозичень із так званого Хронографа по великому ізложенію;

- уточнити комплекс запозичень із хронік та історій у ПВЛ, по можливості включно з мікроцитатами та сюжетними запозиченнями;

- уточнити особливості впливу хронографічної літератури на розуміння укладачем ПВЛ написання історії, проаналізувати ідейну залежність цього книжника від творів із всесвітньої історії;

- провести такі текстологічні операції у текстах XII – початку XIII ст.: визначити у тексті Київського зводу ранні та пізні пласти за допомогою порівняння записів київського Іпатіївського та суздальського Лаврентіївського літописів за XII ст. та додаткових блоків Іпатіївського зводу;

- визначити комплекс хронографічних запозичень у Київському зводі та їх зв'язок з певними пластами текстів київських книжників;

- узагальнюючи усі попередні спостереження, встановити природу запозичених у літописи хронографічних фрагментів і відповіді на питання, чи вони узяті з повних давньослов'янських перекладів хронік та історій, чи книжники залучали збірки ексцерптів, тобто, хронограф або хронографи;

- віднайти і проаналізувати складові хронографів, які дозволяють їх датувати;

- з'ясувати, чи походять найважливіші ранні давньоруські хронографічні компіляції від єдиного спільного протографа, чи вони зроблені різними книжниками незалежно один від одного.

Об'єктом дослідження виступають текстуальні перегуки, зв'язки та взаємовпливи творів із давньоруської та всесвітньої історії у домонгольській Русі.

Предмет дослідження становлять тексти ранніх київських літописів (переважно, ПВЛ, київських складових НПЛмл та Київського зводу), перекладні візантійські хроніки та історії, а також хронографи і ті біблійні фрагменти, що входили до хронографів.

Хронологічні межі дослідження. Охоплений період функціонування домонгольського київського літописання. Нижня межа – XI ст., що збігається з утворенням достеменно документованих, підтверджених включеними в оповідь точними датами, літописних записів. Верхня межа – початок XIII ст. Втім, списки ранніх літописів належать переважно до XIV-XVI ст. Хоча давньослов'янські переклади візантійських хронік та біблійних текстів ранні (X-XII ст.), але хронографічні компіляції, що дійшли до нас, також датуються XIII-XV ст. Відповідно, текстологічні студії зіперті на на ці реально збережені тексти, що дещо розширює хронологічні рамки дослідження.

Територіальні межі дослідження. У центр уваги поставлене київське літописання та доступні столичним книжникам пам'ятки хронографії. Додатково залучаються північноруські та східні літописні пам'ятки (НПЛмл, Лаврентіївський літопис), які містять у своєму складі київські компоненти.

Методи дослідження. Основою методології є критичний метод історичних досліджень, на якому заснований аналіз джерел. Тексти літописів, хронік та хронографів аналізуються за допомогою методів тексто-логії та текстуальної критики. Іноді останні два поняття невіправданно протиставляють, згідно популярної на радянському та пострадянському просторі праці з текстології Дмитра Ліхачова [*Лихачев Д.С. Текстология. 1962*], де розмежовано «механічну західну» текстуальну критику та «комплексну вітчизняну» текстологію. Проте, напр., методи О. Шахматова, які стали базовими у вітчизняному літописознавстві, напрацьовані власне в західній класичній і біблійній критиці тексту. Методика текстуальних досліджень інтенсивно розроблялася протягом XVI-XIX ст., значні досягнення пов'язані з іменами Іоганна Айхгорна, Фрідріха Вольфа, Карла Лахмана, Юліуса Велльхаузена, О. Шахматова, Василя Істріна. Певні корективи та узагальнення були внесені на рубежі XIX-XX – у середині

XX ст. Жаном Бед'є, Дон Анрі Квентіном, Джорджо Паскуалі та ін. У текстології-текстуальній критиці вивчають процес трансмісії або передачі тексту від давніх часів до часу дослідження та критичного видання; на цьому шляху залишаються свідки, або конкретні версії тексту. Кардинально відрізняються три головні відгалудження: дослідження, зроблені на матеріалах одного свідка, кількох свідків, численних свідків (коли рукописів сотні й тисячі й залучаються статистичні методи обробки). Для аналізу літописів та творів хронографії релевантними є переважно перші два. У сучасних дослідженнях чіткіше розрізняють «літературну критику», яка стосується ранніх етапів формування твору, та власне текстологію або текстуальну критику, що працює з наявними свідками тексту. Оскільки під час реконструкції ранніх етапів літописання вчені вимушені були спиратися на одного свідка тексту (спільні фрагменти ПВЛ та НПЛмл для записів за X-XI ст., тощо), у XIX – на початку XX ст. неунікнено змішувався інструментарій «літературної критики» та «текстуальної». За відсутності матеріалу для порівняння дослідники були змушені розраховувати лише на власне відчуття наявності текстуальних швів та інших маркерів переробок, високим був елемент суб'єктивності оцінок. В аналізі літописних та хронографічних творів здобувач спирається обов'язково на кількох свідків, другими-третьими свідками для літописів найчастіше послуговують запозичення із хронографічних текстів. Використовуються поправки і уточнення до методики текстуальних досліджень, які були введені у 2-й половині XX – напочатку XXI ст. Ернстом Коллвелом, Емануелом Товом, Джулією Крік, Михаелем ван дер Мейером, Тео ван дер Лювом, Сінтією Еденбург та ін. Застосовуються інструментарій текстуальної критики з елементами літературної критики та критики форм. Враховуються інновації у споріднених дисциплінах: наративістиці та ін., окремих відгалудженнях гуманітарних дисциплін, як от *New Philology*, вивчення колективних ідентичностей, специфіки античних та медієвістичних перекладів, тощо.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що: *уперше*

– доведено, що у ПВЛ використані тільки повні переклади візантійських хронік, а не давньоруські компіляції-хронографи; спростовано твердження попередньої історіографії про використання у Початковому літописі так званого Хронографа по великому ізложенію;

– проаналізовано комплекс хронографічних запозичень у Київському літописному зводі початку XIII ст., що включає запозичення з Александрії Хронографічної, Хроніки Георгія Амартола, «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія;

– досліджено текстологічні зв'язки між літературно обробленими текстами Київського зводу з хронографічними запозиченнями та іншими шарами цього літопису;

– проаналізовано версії старозавітних книг Восьмикнижжя у хронографах та ПВЛ;

– простежено пізні складові у Хронографі по великому ізложенню, Еллінському літописці та ін. хронографічних компіляціях, доведено пізнє походження хронографів як жанру;

розширено й уточнено:

– комплекс хронографічних запозичень у ПВЛ;

– комплекс літописних запозичень у хронографічних збірках;

новий рівень розвитку отримали такі проблеми:

– співвідношення текстів ПВЛ та НПЛмл за IX – початок XII ст.;

– вплив хронографічної книжності на ідеологію та стилістику раннього київського літописання;

– співвідношення запозичень у літописах із повних перекладів хронік та історій та збірок їх ексцерптів – хронографів.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що нове розуміння співвідношення текстів ПВЛ та НПЛмл, а також текстологічне розшарування Київського зводу дозволить спиратися в історичних дослідженнях на сучасні подіям джерела і чіткіше вирізняти пізні трансформації текстів, а виявлення комплексу хронографічних запозичень у ранніх київських зводах дозволить ідентифікувати літературно оброблені ділянки літописів. Результати і положення, які розвинуті в дисертації, можуть бути використані при формуванні навчальних курсів із середньовічної історії та історії України, написанні узагальнюючих праць та науково-методичних посібників з історії України та джерелознавства.

Особистий внесок здобувача. Усі результати та положення, що виносяться на захист, отримані особисто здобувачем. Монографія, фахові статті та публікації, що додатково відображають результати дослідження, виконані здобувачем без співавторів.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях Вченої ради Інституту історії України НАН України (доповідь «Біблійні книги у ранніх літописних зводах», 26.06.2011), сектору досліджень Київської Русі та відділу середніх віків і раннього Нового часу Інституту історії НАН України. Основні положення та висновки дисертаційної роботи були оприлюднені у доповідях на міжнародних та українських наукових конференціях, симпозіумах та семінарах: міждисциплінарному семінарі, що працює при Києво-Могилянській Академії (2007-2015 рр.); Києво-Руському семінарі при Інституті історії України НАН України (2007-2013 рр.); семінарі «Спадщина Русі-України» при Інституті історії України НАН України (2014-2015 рр.); міжнародних щорічних читаннях «Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти чл.-кор. АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто» (Москва, 2007-2014 рр.); міжнародній конференції «Комплексный подход в изучении Древней Руси» (2007, 2009, 2011, 2013 рр.); доповідь «Начальные даты Начального летописания» виголошено на міжнародній конференції «Повесть временных лет» и начальное летописание: к 100-летию книги А.А. Шахматова «Разыскания о древнейших русских летописных сводах» (Москва, 22-25.10.2008); доповідь «Имена и специальные обозначения в Александрии Хронографической Иудейского (Виленского) хронографа» – на міжнародній конференції «LDK kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos» (Вільнюс, 12-14.11.2008); доповідь «Новые вышгородские записки? (XII в.)» – на міжнародному семінарі «Vorige soglebica: тексты, связи, артефакты» (Санкт-Петербург, 11–12.04.2008); доповідь «Олег Вещий в древнерусской традиции: воевода или князь?» – на міжнародній науковій XXV конференції «Славяне и их соседи» (Москва, 18-20.05.2010); доповідь «О хронографических источниках Повести временных лет и концепциях их изучения» – на міжнародному круглому столі «Зарождение историописания в обществах Древности и Средневековья» (Москва, 31.10-01.11.2011); доповідь «Початкова частина Віленського хронографа – акценти уваги віленського книжника» – на міжнародній конференції, присвяченій 70-річчю проф. Н.Н. Яковенко, «Ранньомодерна Україна: культура вибору versus вибір культури» (Київ, 18-21.10.2012); доповідь «Источники статьи 6428 / 920 г. Новгородской первой летописи младшего извода о походе Руси на Константинополь. К спорам о Начальном

своде» – на міжнародній конференції «Историческое повествование в средневековой России» (Санкт-Петербург, 10-11.10.2013); доповідь «В лѣто 6360. Поча ся прозывати Руская земля» – на міжнародній конференції «Візантійська спадщина Руси-України (X-XVII ст.)» (19-20.06.2014, Київ, Ін-т історії України НАН України); доповідь «Афонська / середньоболгарська редакція Паримійника у давньо-слов'янській традиції Восьмикнижжя» – на міжнародній науковій конференції «Русь и Афон: тысячелетие духовно-культурных связей (Чернігів, 28-29.11.2014)».

Основні положення дисертації викладено у монографії «Літопис і хронограф. Текстологічні студії з домонгольського київського літописання» (К.: Інститут історії України, 2015. – 518 с., 42 др. арк.), 40 публікаціях у фахових виданнях (із них 25 – у закордонних).

Структура дисертації оформилася, виходячи з мети і завдань дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти частин, заключення та додатків (загальний обсяг 550 с., основний текст складає 394 с.).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** йдеться про актуальність та наукову значимість дослідження, подано його предмет і об'єкт, хронологічні та територіальні рамки, мету та завдання, зазначено методи, вказано структуру роботи.

У першому розділі «**Історіографія та джерельна база дослідження**» зроблено огляд наукової розробки дисертаційної роботи, сформульовано основні проблеми взаємин літописів та хронографії, навколо яких точиться полеміка, та вже запропоновані вченими рішення, а також охарактеризовано основні групи джерел, на матеріалі яких виконана робота. У підрозділі 1.1 «*Історіографія*» сполучається хронологічний та проблемний принципи огляду наукової літератури, зважаючи на багатоаспектність дослідження. Певні конкретні питання розглядаються у відповідних розділах та параграфах роботи. Увагу зосереджено на вивченні перетину літописознавчих та хронографічних студій. Зокрема, досліджень хронографічної складової ПВЛ та пов'язаних з цим спроб реконструкції попередніх щодо неї компіляцій, зокрема, «Початкового зводу 1090-х рр.». Розглядається також виникнення та розробка ідеї «Хронографа по великому ізложенію середини XI ст.».

Хоч і не від самого початку дослідження літописів, але на досить ранньому етапі довідалися, що «Нестор», як традиційно називали укладача ПВЛ, використовував візантійські хроніки. Зважаючи на тодішній обмежений обсяг інформації про слов'янські історичні твори та далеко неповний корпус виданих грецьких текстів, перш за все вловили подібність до Хроніки Георгія Синкела. Незабаром відшукали ближче джерело, яке виявилось головним хронографічним джерелом ПВЛ – Хроніку Георгія Амартола. Павло Строев оприлюднив уривки твору «Георгія-мніха грішника» з «Временника Нестора» (тобто, ПВЛ). З'ясувалося, що давньоруські книжники здебільшого не володіли грецькою чи, принаймні, використовували у писаннях уже перекладені твори. Поступово стали виявлятися інші джерела Початкового літопису. Скажімо, в середині XIX ст. звернули увагу на Архівський хронограф (нині відомий як Архівський список Іудейського хронографа) і текст Хроніки Іоанна Малали у ньому. Етапною була праця Андрія Попова 1860-х рр. Хоча два випуски його книги «Обзор хронографов русской редакции» не пов'язані з проблемами літописання, у них на той час були вичерпно зібрані та систематизовані відомості про давньоруські хронографічні компіляції – Еллінський літописець, «Русский хронограф» та ін. На рубежі XIX-XX ст. зусиллями двох видатних учених, О. Шахматова та В. Істріна, виникли концепції Початкового літописного зводу і «Хронографа по великому ізложенію» (далі: ХВІ). Так два різновиди історіописання давньоруської доби – хронографи та літописи – поєдналися іще тісніше.

Слід підкреслити, взаємини обох видів історієписання було реконструйовано ще до повного обстеження кола історичних творів давньоруських книжників. Йдеться про спроби віднайти пункт відліку, певну реальну або віртуальну пам'ятку, від якої «усе почалося». Щодо літописання, такою став Початковий звід, укладення якого традиційно датують 1-ю половиною 1090-х рр. Для кола хронографії аналогічну роль виконує «Хронограф по великому ізложенію» (ХВІ), віднесений до середини XI ст.

Початкові уявлення про літописи доводиться кваліфікувати як асистемні. У XVIII ст. зібрані численні рукописні списки XIV-XVII ст., віддалені від часу укладення зводів (XI–XVI ст.) на кілька десятків або навіть кілька сотень років. Колекція поповнювалася і в XIX ст. й навіть у XX ст., але романтична доба археографічних розшуків і

значних знахідок припадає на раніший період XVIII – 1-ї половини XIX ст. Одночасно, вчені не могли не зауважити одночасно і великої подібності, і суттєвих розбіжностей початкової частини більшості літописів, де описувалася історія Русі від легендарних часів до 2-ї половини XI ст. За традицією, що, як показав О. Толочко, йде від київської школи XVII ст., перший літопис – те, що ми нині називаємо ПВЛ – атрибутували Нестору. У тодішній термінології звід визначили як «Временник Нестора».

Ще на початку позаминулого століття вчені усвідомили наявність чималої кількості незбіжностей у списках ранніх літописів. Намагаючись виправити помилки давніх копіїстів, вони працювали над реконструкцією оригіналу. Крім «Нестора», існував ще один «авторський» звід, який у 20-х рр. XIX ст. отримав назву «Софійського временника». Особливого значення він набув тому, що має Передмову – руки іншого літописця, ніж Нестор. Загадкою було співвідношення «Временника Нестора» та «Софійського временника». Ці зводи місцями збігаються, а місцями різко відрізняються, і при тому наявні в давніх рукописах. Через розбіжності, виникала проблема: було абсолютно незрозуміло, якому з літописів можна довіряти і де збереглася вихідна версія. У такій ситуації дослідники мали або реконструювати процес переробки в якомусь із «ізводів», або шукати раніший пункт, коли вони розійшлися. Відмінності між цими двома схемами передачі літописного тексту й відповідно, уявленнями про процес раннього літописання, не зважаючи на позірну подібність, досить значні. У першому випадку один із текстів зроблений на основі іншого і є похідним. У другому – вони обидва відгалужуються від ранішого спільного протографа. На час видання перших томів серії «Полного собрания русских летописей» у 40-х рр. XIX ст. визначили такі «ізводи»: давній або «Временник Нестора» (зараз ПВЛ), середній або «Софійський временник» (новгородсько-софійські зводи) та новий (Никонівський чи «Патріарший» літопис). Озвучив цю ідею видавець шести томів першого видання ПСРЛ Яків Бередніков. У запропонованій ним схемі були свої вади, однак, можливо, ускладнюючись, вона продовжувала б функціонувати. Однак знайшовся дослідник, який перевернув співвідношення «давнього» та «середнього» ізводів і зробив «середній» новгородський давнішим, а «давній» київський молодшим – О. Шахматов. О. Шахматов шукав і знаходив пункт розходження ранніх зводів, на роль

якого призначив «Початковий звід 1090-х рр.». На перших етапах своєї наукової діяльності він ще не звертався до хронографічних пам'яток. Однак вже у 1900 р. вчений писав про те, що хронографічні джерела ПВЛ та попередніх літописів відрізняються. У Початковому зводі нібито використаний хронограф, а у ПВЛ – «Временник Амартола», тобто, повний переклад Хроніки Амартола. О. Шахматов був впевнений у тому, що у НПЛмл краще відобразився літопис, що передував ПВЛ. Тобто, ПВЛ проголошено наступним етапом укладення літопису, після Початкового зводу. Деякі зводи, як НПЛмл, могли цей етап оминути («відображаючи» «ранню» стадію Початкового зводу), а інші – комбінували обидва етапи. Тобто, у шахматовській схемі «ранішим» літописом проголошується «протограф» НПЛмл, над яким надбудована «пізня» ПВЛ. Одним із доказів розбудованої системи взаємин зводів було припущення про використання «Хронографу особливого складу» нібито у Початковому зводі й повного перекладу Хроніки Амартола далі, у ПВЛ. Метою О. Шахматова було «розвести» хронографічні джерела НПЛмл та ПВЛ, а, крім того, пояснити специфіку початкової хронології НПЛмл. Він справді зміг вказати пам'ятки, в яких вміщено саме дати, близькі до перших дат НПЛмл – зараз це Троїцький хронограф та Повна хронографічна палея. Вчений використав знахідки В. Істріна і спробував проаналізувати збіги літопису, палей, хронографів. Численні, хоч і не надто системні паралелі у текстах спонукали О. Шахматова до висновку про «давньоболгарський Еллінський літописець проторедакції». На цій підставі він удався до реконструкції інших хронографічних компіляцій «особливого складу», що мусили вплинути на літопис. Вчений запропонував уважати одним із джерел ПВЛ ранній «хронограф особливого складу». На першому етапі, в 1090-х рр., у Початковий звід нібито внесено фрагменти хронографа, на другому (у «третьій редакції» ПВЛ 1118 р.) літописець увів запозичення з повного перекладу Хроніки Амартола. На цій стадії з повного Амартола до ПВЛ, на думку О. Шахматова, мусило потрапити те, що не прочитується в НПЛмл. Аби пояснити текстуальні шви та неузгодження і в спільному тексті НПЛмл та ПВЛ (тобто, тому, що нібито мусить походити з Початкового зводу), розроблялися гіпотези про існування ще раніших зводів: 1070 р., 1050, 996 та ін. Концепція О. Шахматова стала панівною, і не зважаючи на критику та певні уточнення конкретних пунктів, сповідується багатьма літописознавцями зараз.

Історія вивчення хронографів дещо відрізняється від літописознавчих студій, однак результат виявився назагал подібним. Дослідження цих пам'яток у XIX ст. не настільки жваві й насичені, що природньо – оригінальним текстам віддавна віддавали перевагу. Крім того, вчених часто цікавили окремі, переважно апокрифічні пам'ятки, а цілі збірки досить тривалий час були надто складною матерією. У XIX ст. зроблено попередні спостереження над палеями, хроніками Амартола та Малали, Елінськими літописцями, тощо. На рубіж XIX-XX ст. припадають якісні зрушення у вивченні хронографічних компіляцій. Розширюється репертуар ранніх компіляцій: до них додаються Іудейський, Софійський та Тихонравовський хронографи, вчені звертають увагу на списки Троїцького хронографа. Ведеться робота з видання найважливіших складових історичних компіляцій: Александрії, хронік Амартола та Малали. Визначені їх редакції, що покладені в основу сучасних класифікацій. Завдяки розширенню обсягу матеріалу та зіставленню пам'яток різного ступеня спорідненості виробляється звичка шукати «спільні протографи».

У В. Істріна в роботах 1903-1906 рр. з'явилася ідея «Хронографа по великому ізложенію». Вчений вирішив, що йдеться про прапам'ятку, яка слугувала ядром трьох текстів: Повної та Короткої палей та Еллінського літописця і відображена також у ПВЛ. Нібито вона вміщувала виклад всесвітньої історії від закінчення біблійної частини у палеях до подій X ст. На відміну від О. Шахматова, В. Істрін намагався визначити склад тієї чи іншої хронографічної компіляції якомога повніше, визнаючи високу ймовірність випадкових збігів, реконструюючи спільне ядро компіляцій. Втім, іноді вчений на практиці відступав від власних принципів. Зокрема, як виявилось пізніше, він невірно визначив роль Хроніки Малали, Троїцького хронографа, Короткої палей та ін.

У 3-й чверті XX ст. Олег Творогов поєднав обидві схеми – «Хронографа особливого складу» та ХВІ. Вчений визначив, що Троїцький є окремою пам'яткою, а не проміжною редакцією. Він розробив схему розвитку ХВІ, що поділяється на три редакції, і відніс Троїцький хронограф до другої редакції і першої збереженої досі. Досліднику вдалося скоригувати деякі неточності В. Істріна: докладно дослідити збіги і розбіжності у включеннях із Малали в різних компіляціях, і довести, що частина цитат з Малали все ж запозичалася до пам'яток

«родини XVI», уточнити редакції Хроніки Амартола, довести належність Короткої палей до «3-ї редакції XVI» та ін. Систематизація сучасних знань про історичні давньоруські компіляції проведена у роботах Євгенія Водолазкіна, велике значення мають його дослідження Хроніки Амартола та хронографічних палей. Останнім часом з'явилося дослідження Тетяни Анісімової, присвячене спискам повного перекладу Хроніки Амартола, хоча в дослідниці відбулося відродження певних застарілих ідей.

Звертаючись від Початкового літопису до Київського зводу початку XIII ст., слід зазначити, що загальні проблеми київського літописання XII – початку XIII ст. докладно викладені у недавніх монографіях Віри Франчук, Петра Толочка, Миколи Котляра. Проте головна для нашої теми проблематика впливу на Київський звід хронографічних джерел практично не досліджена. У працях Олександра Орлова, Микити Мещерського, Олексія Толочка зафіксовані три запозичення; основний масив хронографічних паралелей знайдений у процесі підготовки даного дисертаційного дослідження.

Узагальнюючі ідеї О. Шахматова «Хронографа особливого складу» та В. Істріна «Хронографа по великому ізложенію» з'явилися перш ніж з'ясувалися деталі формування хронографічної літератури Давньої Русі. Обидві ідеї розпрацьовані у 1897-1907 рр.: праці О. Шахматова вийшли у 1897-1904 рр., праці В. Істріна позначені 1903-1907 рр. Натомість видання Хроніки Амартола з'явилося в 1920 р., друк Хроніки Малали завершено у 1915 р. За життя засновників концепції Початкового зводу та XVI не був опублікований жоден із хронографів та обидві редакції Еллінського літописця. Дослідження хронографії до сьогодні тривають у рамках концепцій Початкового зводу та XVI. Хронографічні пам'ятки цікавили вчених передусім з точки зору того, чи дозволяють вони реконструювати давніші за ПВЛ пам'ятки. Варто переглянути аргументацію О. Шахматова та В. Істріна, використовуючи сучасні можливості її критики. Паралельне дослідження взаємовпливів літописів та хронографії справді надає великі можливості для аналізу текстів. Що стосується Київського зводу початку XIII ст., хронографічна його складова слабо досліджена, і ця лакуна заповнюється лише зараз.

У підрозділі 1.2 «Джерела» огляд охоплює 1) домонгольські літописні зводи; 2) хроніки та деякі інші твори, що стали складовими

хронографів; 3) ранні хронографічні компіляції (хронографи та Еллінський літописець). Увагу в роботі сфокусовано на перетині літописарської та хронографічної діяльності давньоруських книжників, і хроніки та хронографи виконують роль контрольних текстів, які дають змогу уточнити історію укладення домонгольських літописних зводів. Літописи, відповідно, становлять інтерес у тих частинах, де помітне користування літописцями творами перекладної літератури із всесвітньої історії. А хроніки та хронографи – там, де вони корисні для уточнення історії раннього літописання.

Домонгольських київських літописів зовсім небагато, безпосередньо до цього розряду входять тільки Повість временних літ початку XII ст. та Київський літописний звід початку XIII ст. Крім того, залучено деякі інші зводи, в яких, як вважають, відобразилося київське літописання XI – початку XIII ст. Зокрема, Новгородський перший літопис молодшої редакції та (для порівняння з Київським зводом) – суздальське продовження ПВЛ, записи Лаврентіївського літопису за XII ст. У свою чергу, із маси творів із всесвітньої історії для дослідження обрано лише ті, які мають стосунок до літописання. Це перекладні хроніки та історії, фрагменти яких (чи як цитати, чи як паралельні сюжетні запозичення) фіксуються у давньоруських зводах, тобто, хроніки Георгія Амартола та Іоанна Малали, Александрія Хронографічна та «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія, а також пам'ятки, пов'язані з традицією XVI (Троїцький хронограф, Еллінський літописець). Окрім того, залучалися ті джерела, свідчення яких важливі для реконструкції найдавніших етапів давньоруської хронографії. До останніх належать, скажімо, коментарі Нікити Іраклійського до Слів Григорія Богослова та Восемикнижжя. Додатковим джерелом послуговували Іудейський хронограф, оскільки це найраніша компіляція, що містить в собі запис із датою укладення (2-а половина XIII ст.) та споріднений з ним Софійський хронограф.

Цілісні перекладні твори історичного жанру зараз називають хроніками або історіями. Існує також технічне позначення «повний переклад» (Хроніки Георгія Амартола, напр.), який слід відрізняти від компіляцій. У ранній час з грецької на давньослов'янську перекладено візантійські хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали та Георгія Синкела. Остання у домонгольських літописах та хронографах не відобразилася. До історичного жанру належить також роман

про Олександра Македонського, Александрія Хронографічна. З історій перекладена порівняно рано (у XII? ст.) лише «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія.

Хронографи – це давньоруські компіляції із всесвітньої історії, де скомпоновано фрагменти кількох перекладних візантійських хронік та деяких інших текстів. Переважно йдеться про пам'ятки історичного спрямування, до яких можуть потрапляти також включення з біблійних та агіографічних творів: Восьмикнижжя, Книг Царств та пророків, Євангелій, житій, Прологу, тощо. Хронографи складно віднести до широковідомих пам'яток. Єдиним твором, популярність якого вийшла за межі вузького кола фахівців, є так званий «Хронограф по великому ізложенію». У дослідницькій традиції це не збережений до наших днів текст, реконструйований на підставі численних збігів ділянок тексту в кількох хронографічних та літописних творах. Менш знаюю є «родина ХВІ» (термін О. Творогова), тобто конкретні пам'ятки, з яких виводять цей реконструйований прото-текст. Якщо обмежитись періодом до середини XV ст., у «родину ХВІ» входять Троїцький хронограф, Повна та Коротка хронографічні палеї та Еллінський літописець 2-ї редакції.

Загалом перекладні твори із всесвітньої історії безперечно впливали на літописців – численні прямі цитати та переповідання ідентифікуються у багатьох літописних зводах, простежуються також ідейні впливи. Запозичення йшли й у зворотньому напрямку: спроби поповнити хронограф приписками з історії Русі бачимо у Троїцькому хронографі та в Еллінському літописці. Внаслідок того, що дослідження хронік знаходилося певною мірою «на узбіччі» сучасних джерелознавчих студій, хронографічні джерела в даному розділі освітлювалися дещо детальніше. Для усіх цих текстів характерна висока компілятивність. Навіть у авторських хроніках більша частина скопійована, іноді доволі близько до тексту, з робіт попередників, і тільки прикінцеві записи належать самому автору. Ці особливості мають два наслідки. З одного боку, зазвичай складно розрізнити версії, що мають спільну основу, тим більше, що у повних перекладах та кількох компіляціях проявляються одні й ті самі у своїй основі тексти, що розрізняються лише деталями. З іншого – саме нюанси різночитань дозволяють визначити безпосередні джерела. В умовах складності текстологічного аналізу надзвичайне значення має те, що вчені отри-

мують хоча б такі складні контрольні тексти як хронографічні джерела. Виявлення літописних комплексів цитат та паралелей до творів із всесвітньої історії дозволяє визначити характер пам'яток, уточнює їх редакції. Певні складові хронографів мають ознаки відносно пізнього часу їх появи (пізні автори або редакції тексту), що вказує на час роботи книжників. Загалом, хроніки та хронографи «розсувають» межі, накладені історичним розвитком (слабка збереженість рукописної традиції, втрата багатьох документів чи навіть цілих видів документації). Як побачимо далі, різноманітні хронографічні версії справді виступають контрольними текстами у дослідженні ранніх київських літописів і надають важливий матеріал для вирішення багатьох проблем з історії літописання.

У другому розділі *«Методологія та методи дослідження»* обґрунтовується єдність понять текстології та текстуальної критики, розглядаються основні досягнення європейської текстуальної критики, зокрема, в області біблеїстики та класичних студій. Підходи і способи опрацювання давніх текстів залежать передусім від кількості і якості, зокрема, обсягу та збереженості свідків тексту. У текстуальній критиці вивчають процес трансмісії (передачі) тексту від давніх часів до часу дослідження, на цьому шляху залишаються його свідки або конкретні версії. При цьому кардинально відрізняються три головні відгалуження: дослідження, зроблені на одному свідкові, на кількох свідках і на численних свідках (сотні й тисячі). Якщо ми маємо лише одного свідка тексту, його свідчення є хиткими. Невідомо, наскільки точно передає він оригінал, на якому етапі виникли ті чи інші інновації. Тому в сучасному джерелознавстві чітко розрізняють «літературну критику» (англ. literary criticism, нім. Literarkritik), яка стосується ранніх етапів формування твору і базується фактично на одному свідкові, та власне текстологію або текстуальну критику (textual criticism), що працює з кількома наявними свідками тексту. У раніших дослідженнях обидві основні сфери критики тексту – «літературна» та «текстуальна» – фактично об'єднані. Це позначилося, в тому числі, на класичних працях О. Шахматова.

У «літературній критиці» застосовується кілька головних методичних правил, що дозволяють «розшарування» тексту на пласти, зроблені різними авторами та редакторами. 1) Передбачається, що давні «першопочаткові» тексти повинні мати несуперечливий виклад.

2) Припускається, якщо ми маємо не риторичні, а фактичні доповнення у текстах (нові імена, деталі, обставини подій), це мусить свідчити про залучення нових авторів чи очевидців. 3) Аналіз дублів, тобто, подвійних чи потрійних описів однієї і тієї ж події, має вказувати на компілятивний характер джерела, тощо. У текстуальній критиці також діють кілька головних методичних правил. 1) Правило *lectio difficilior*. Передбачається, що переписувачі схильні були спрощувати читання, тобто, слід віддавати перевагу складнішим читанням перед простими. 2) Необхідність враховувати різний статус рукописів; завідомо вторинні, пізні списки пізніх редакцій мають набагато менше значення, ніж ранні. 3) Правило *lectio brevior* – перевага віддається коротким редакціям та коротким читанням. Воно спирається на припущення, що давні переписувачі більшою мірою були схильні додавати деталі, ніж вилучати. 4) Необхідне узгодження з паралельними місцями (гармонізація), тощо.

На методи «літературної критики», хоч вони і залишаються основними, не варто спиратися так беззастережно, як це робили вчені нового часу, оскільки усі їх упродовж ХХ ст. релятивізовано. Насамперед виявилось, що визначення «суперечливості» залежить від понять модерної людини і далеко не завжди придатне до аналізу текстів давніх періодів. Далі, невірно уявляти, нібито літописці та хроністи не могли «доповнювати» та «переписувати» історію (це явище було характерним навіть для перших модерних істориків, пор. дослідження О. Толочка та численні праці західних учених). При аналізі дублів нові дані нарративістики, психології та дослідження риторичних засобів давніх письменників показали, що дублі можуть виникати в одного і того ж автора. За таких умов саме залучення порівняльного матеріалу компенсує амбівалентність характеристик текстів і дає можливість з'ясувати точне значення тієї чи іншої ознаки. У текстуальній критиці існує нагальна потреба зміни ситуації аналізу «одного свідка тексту» на дослідження принаймні «двох», а краще – «трьох-чотирьох свідків». Для ранніх київських літописів такі існують: це хронографічні тексти та паралельні літописні. У дисертаційній роботі застосовуються методи текстуальної критики з елементами «літературної критики» тексту. Область останньої максимально звужена завдяки наявному порівняльному матеріалу, коли різні версії літописів, хронік та хронографів виступають контрольними текстами.

У третьому розділі «Хронографічні складові Повісті временних літ» розглядаються паралелі у хроніках до текстів літописів до поч. XII ст., виявляються версії повних перекладів хронік чи ексцерпти з компіляцій-хронографів, ідейні впливи хронографічної літератури, природа запозичень у літописах та хронографічних компіляціях. Також з'ясовується, наскільки вірними є традиційні уявлення про формування та функціонування хронографічних текстів, проводиться перевірка аргументації прихильників О. Шахматова та В. Істріна. Концепцію Початкового зводу протестовано за всіма її основними пунктами. Основними джерелами послуговували ПВЛ та НПЛмл, а також Хроніки Амартола та Малали, Александрія та компіляції з родини «Хронографа по великому ізложенію».

Розділ складається з 6 підрозділів. Перший містить аналіз цитат та сюжетних запозичень із Хроніки Амартола в ПВЛ та НПЛмл на співставних з київським літописом ділянках тексту, за винятком початкових статей літописів. Перше місце Амартол займає тому, що він найбільш репрезентативно представлений у XVI, а запозичення саме з цього хронографа припускали у Початковому зводі. Визначення природи тих чи інших запозичень потребує порівняння фрагментів Хроніки Амартола у текстах «родини XVI» та повному перекладі. Спочатку розглядаються амартолівські цитати у спільних частинах ПВЛ та НПЛмл, які нібито мусять походити з попереднього, «ранішого» за ПВЛ «протографа» – Початкового зводу. Далі поданий загальний огляд запозичень із Амартола у ПВЛ, в тому числі наведено додатково виявлені цитати з Амартола та проаналізовано весь комплекс і його роль у ПВЛ. Наголошено, що у ПВЛ не простежуються сліди використання хронографа, натомість у НПЛмл, всупереч з усталеною думкою, відшуковуються цитати з повного перекладу Амартола. Другий підрозділ присвячений іншим запозиченням: з Хроніки Малали, Александрії та Книги Ювілеїв або «Дробного Бытия». Проаналізовано великі запозичення-композиції цитат із Хроніки Малали та Амартола і доведено, що вони не походять із хронографа. Наведено перелік додаткових мікрозапозичень із названих творів, на більшість яких раніше не звертали увагу, продемонстрований взаємозв'язок усього комплексу хронографічних посилянь у ПВЛ, які, найімовірніше, зроблено одним і тим самим книжником. У третьому підрозділі обговорюється походження посилянь на джерела укладача ПВЛ

(«лѣтописание гречьское», «лѣтописание Георгия» та «хронограф»)). Показано, що немає підстав протиставляти ці поклики як вказівки на «Хроніку» та «хронограф», натомість закономірності вживання відповідних позначень у хронографічних текстах вказують на ймовірний вплив двох головних повних хронік – Амартола та Малали. У четвертому підрозділі розглядається вплив ідей викладів всесвітньої історії на літопис, зокрема, розуміння літописцем «ремесла історика» (вибір тем освітлення, критичні начала, тощо). П'ятий підрозділ присвячено аналізу джерел перших статей ПВЛ та НПЛмл: початку «історії Руси» та походам на Константинополь-Царгород. Йдеться про дві річні статті НПЛмл 6362/854 р. й 6428/920 р. та відповідні роки ПВЛ (від 6360/852 по 6449/941 рр.). Ця специфічна ділянка «початку датованої історії», де припускали значний вплив ХВІ, розглядається окремо тому, що з нею пов'язаний, мабуть, найскладніший вузол проблем. Численні версії, як літописні, так і хронографічні, вимагають детального розгляду крок за кроком. Хоча кожного разу йдеться ніби про case study, для успішного розв'язання питань і реконструкції загальної картини великої ваги набуває фонове знання про співвідношення текстів у цілому. Цей підрозділ вміщує параграфи про походження дат 6362 та 6360 рр., порівняння літописних та хронографічних повідомлень про похід князя Ігоря 6428 та 6449 р., прикінцевих приписок Троїцького хронографа, статей 6362 та 6374 рр. про похід Аскольда і Діра, сюжет покликання варягів у Короткій палей, а також аналіз структури статей 6360 та 6362 рр. ПВЛ та НПЛмл. Доведено, що у НПЛмл засвідчено використання текстів із «родини ХВІ», тоді як ПВЛ демонструє залучення тільки повного перекладу Хроніки Амартола.

Четвертий розділ «Київський літописний звід початку XIII ст. та його хронографічні джерела» складається з двох частин. У першій на кількох обраних прикладах показано співвідношення читань Іпатіївського та Лаврентіївського текстів і запропоновано уточнення до схеми укладення Київського зводу. Друга присвячена дослідженню цитат та паралелей у цьому зводі до «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, Александрії Хронографічної, Хроніки Амартола та Хроніки Малали.

Напочатку подано паралельний матеріал двох літописів, київського та суздальського, що дозволяє уточнити текстологічне розшарування київських літописних записів XII-початку XIII ст. Розглядається

історіографія питання співвідношення записів за XII ст. у Лаврентіївському та Іпатіївському зводах, запропоновані дослідниками рішення цієї складної проблеми (реконструкції «Володимирського поліхрону», двох літописців Переяслава-Суздальського, попередніх київських зводів та ін.). Порівнюються записи обох зводів на співставних ділянках, які мають недвозначні текстуальні маркери походження. Співставлено спільні та додаткові блоки текстів, проаналізовано розбіжності Іпатіївської та Лаврентіївської версій. З маси матеріалу обрано 10 репрезентативних сюжетів, на матеріалі яких виконується дослідження; загалом же подібних ділянок нараховується більше як півсотні. Текстологічні ознаки вказують на існування ранішого зводу-спільного протографа, який становив основу обох зводів. Судячи з того, що спільні блоки наявні майже до кінця XII ст., протограф був укладений після 90-х рр. XII ст. (ближче час визначити неможливо), і вже мав складну структуру. У Лаврентіївському зводі він зберігся краще, натомість у Київському наявні великі ампліфікації, засвідчено значну переробку вихідних текстів. Редакторська робота київського книжника призвела до появи анахронічної інформації, смислових та граматичних неузгоджень. Можна виділити два головних способи обробки київським укладачем спільних з Лаврентіївським зводом фрагментів: 1) (пере)компонування готових фрагментів; 2) значна переробка і дописування, введення нових блоків тексту. Перший спосіб передбачає переважно зміну послідовності включення окремих повідомлень разом із побіжним редагуванням. Його застосовано у коротких статтях 1110-х – 1-ї половини 1140-х років, записах про останнє київське князювання Юрія Долгорукого (1155-1157), київське князювання його сина Гліба (1169-1171), деяких інших. Другий спосіб включає переробку свідчень, поєднання спільних блоків та додаткових джерел, нарощення їх дописаними укладачем фрагментами і пасажами з книжних джерел. Така манера домінує з 2-ї половини 1140-х років. У найбільш розлогих повістях про драматичну боротьбу за Київ кінця 1140-х – початку 1150-х фіксуються і найяскравіші приклади трансформації спільного з Лаврентіївським зводом тексту. Інші складові Київського зводу були нашаровані на цю спільну основу.

У другій частині проаналізовано хронографічні джерела Київського зводу. Найбільш вагомими й паритетно значимими є запозичення з Александрії Хронографічної та Хроніки Амартола, дещо

менший внесок зроблено з «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, роль Хроніки Малали виявилася мінімальною. Запозичень з Александрії у Київському зводі більше десятка, вони йдуть від 1140-х років і продовжуються до останніх статей. Пасажі з Александрії найчастіше переповідаються, іноді близько до тексту, часом включено мікроцитати, одне велике і точне запозичення з тексту Слова Паладія, що входило у склад Александрії, виявлено у статті 1197 р. Паралелей до «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія близько десятка, вони репрезентовані мікроцитатами, але належать до рідкісних чи навіть унікальних, тому ідентифікуються надійно. Окремий блок питань пов'язан із запозиченнями з Хроніки Амартола. Наведено серію з 15 виявлених запозичень із Хроніки у Київському зводі, показано, що вони не можуть походити із Хронографа, оскільки більшість із них відсутні в компіляціях. Розглянуто також ймовірні паралелі до тексту Амартола в суздальському зводі. Хроніка Амартола – це єдине джерело, яке ймовірно використано також і в Лаврентіївському зводі (що не дивно, оскільки вона була найпопулярнішим давньоруським хронографічним твором, запозичення не збігаються). Проте увесь комплекс з Александрії, «Історії Іудейської війни» та Амартола характерний саме для укладача Київського зводу. Цитати та сюжетні запозичення часто переплетені з іншими книжними вкрапленнями (з біблійних книг, Ізборника 1073 р., тощо). Багато деталей та особливостей композиції, які раніше пояснювали як точну фіксацію подій за свідченнями сучасників подій обумовлено літературними взірцями зводу.

У п'ятому розділі «*Хронографи: датуючі ознаки*» проаналізовано ті складові хронографів, що дозволяють датувати ці складні пам'ятки. Основну увагу спрямовано на тексти кола XVI, зокрема на найранішого репрезентанта цієї групи – Троїцький хронограф – та на з'ясування походження хронографів, тобто, чи виходили подібні компіляції з одного центру чи різних. На жаль, появу цих складних творів вдається пов'язати з певним часом переважно за непрямыми ознаками: наявністю у їх складі пізніх авторів або пізніх перекладів чи їх редакцій; слідами взаємодії з оригінальними руськими творами певного періоду. На жаль, у хронографах до середини XV ст. твір порівняно пізнього автора фактично один – це коментарі Нікити Іраклійського на Слова Григорія Богослова (автор 2-ї половини XI ст.,

давньоруський переклад, ймовірно, XII ст.). Матеріал для градації ранніх-пізніх редакцій разом із їх приблизним хронологічним пов'язанням надають кілька текстів, що включені до хронографів. Серед них Александрія Хронографічна та біблійні книги Восьмикнижжя. Дані хронік Амартола та Малали у цьому сенсі практично нерелевантні. Єдину «зачепку» знаходимо в об'ємному запозиченні з Хроніки Амартола в Александрії Хронографічній.

Відповідно, розділ складається з кількох підрозділів. У першому розглянуто версії Александрії Хронографічної. Зокрема, співвідношення текстів трьох редакцій Александрії, характерні читання Іудейського хронографа, Еллінського літописця 1-ї та 2-ї редакції, Троїцького хронографа. Спеціальну увагу приділено контамінаціям в Еллінському 2-ї редакції та використанні у Троїцькому хронографі додаткових джерел. Важливо, що у тексті старшого представника XVI, Троїцького хронографа, виявлено не 1-у, а 2-у редакцію Александрії, з включеннями з багатьох інших пам'яток, що не дозволяє датувати цей хронограф часом раніше за XII ст. У другому підрозділі розглянуто текстологічні маркери версій Хроніки Амартола на прикладі «Входження в Єрусалим Александра Македонського» (запозичення в Александрії). Наголошується, що при порівнянні кількох версій включення з Амартола в Александрії та повного перекладу Хроніки у старшій редакції повного перекладу визначено велику кількість вторинних читань. Комплексне порівняння усіх версій дозволяє стверджувати, що версії повного перекладу Хроніки Амартола на момент включення фрагменту «Входження Олександра» до Александрії ще не склалися. Найімовірніше, вони формувалися не внаслідок одномоментного редагування, а у процесі довгого побутування тексту. У третьому підрозділі проаналізовано коментарі Нікити Іраклійського до «Слів» Григорія Богослова в ранніх хронографічних компіляціях. Доведено, що редакції твору Нікити в Іудейському хронографі та вступній частині Еллінського літописця двох редакцій не збігаються і не свідчать про спільне походження цих компіляцій. Четвертий підрозділ присвячений тексту Восьмикнижжя у хронографах та літописах. З усіх біблійних книг Восьмикнижжя обрано, по-перше, тому, що цитати з нього щедро введені у текст літописів, отже маємо надійний матеріал для порівняння. По-друге, версії Восьмикнижжя добре вивчені, тоді як деякі інші книги (Псалтир, пророки) ще потребують

спеціального дослідження. Оскільки матеріал Восьмикнижжя надзвичайно об'ємний, увагу зосереджено на двох книгах: Книзі Вихід та Книзі Ісуса Навина. Дослідження другої книги Біблії, Вихід, позбавлене ускладнень, пов'язаних з так званим «феноменом початку» (надто довільне або навпаки, надто скрупульозне копіювання рукописів), Книгою Ісуса Навина починається основний (і до того ж, старший) список Троїцького хронографа. Комплекс різночитань дозволив виділити три редакції, до уже відомих завдяки працям Олександра Михайлова та Анни Пичхадзе російської та південнослов'янської додано хронографічну редакцію. Остання збережена в Іудейському хронографі та споріднених списках. Більше десятка запозичень із Книги Вихід у ПВЛ не показують ознак жодної з редакцій, зафіксовані лише початкові читання. Це означає, що на момент укладення Початкового літопису редакції Восьмикнижжя ще не склалися. Матеріал Книги Ісуса Навина підтвердив спостереження, зроблені в рукописах Книги Вихід, з одним важливим уточненням. У Троїцькому хронографі виявлено російську редакцію перехідну між пізньою та ранньою версіями. При цьому для пізньої версії з непрямих ознак отримано дату утворення після XIII ст., що надає ще один хронологічний репер в аналізі хронографічних пам'яток кола XVI.

ВИСНОВКИ

Знахідки хронографічних цитат у ранньому літописанні інспірували дослідження хронік та хронографічних компіляцій від самого початку їх вивчення. На межі XIX-XX ст. виникла гіпотеза, згідно з якою у древньому «Початковому зводі», який буцім-то «передував» ПВЛ і «краще збережений» у НПЛмл, відобразився найстарший Хронограф, а укладач ПВЛ залучив додатково ще повні переклади хронік Амартола та Малали. Спроби розгляду взаємин раннього літописання та хронографії обов'язково стикаються з усталеною концепцією «Початкового зводу» О. Шахматова та його прихильників, а також із побудовами В. Істріна та О. Творогова щодо «Хронографа по великому ізложенію». Відповідно, сучасному досліднику доводиться полемізувати з тими положеннями, що суперечать сучасному стану дослідження джерел, але тонкий аналіз із залученням додаткових хронографічних джерел дозволяє розв'язати полемічні питання.

1. Текстуальний аналіз комплексу хронографічних запозичень у літописних записах до початку XII ст., зокрема статті 1065 р., статей з початку історії кінця IX – початку X ст., періоду князювання хрестителя Русі Володимира Святославича останньої чверті X ст. та ін. показав, що у ПВЛ немає слідів версій XVI та будь-якого іншого хронографа. Поклики на «хронограф» у статті 1114 р. Іпатіївської редакції ПВЛ з'явилися внаслідок впливу Хроніки Малали, де «хронографами» найменовано письменників та істориків. Проте сліди XVI відшукуються у НПЛмл, в тому числі бачимо зближення з певними пам'ятками «родина XVI» – хронографічними палеями. Разом з тим, у НПЛмл наявні цитати з повного перекладу Хроніки Амартола, що свідчить про складну історію користування хронографічними пам'ятками при укладенні цього літопису.

2. Комплекс хронографічних запозичень у ПВЛ включає бл. 15 просторих і точних та бл. 45 коротких цитат та сюжетних запозичень із Хроніки Амартола. Два простори і точні цитати та більше як 15 мікроцитат і сюжетних запозичень із Хроніки Малали (просторі скомпановані з додатками з Хроніки Амартола). Ймовірно, п'ять мікроцитат та сюжетних запозичень із Александрії, до десятка запозичень з Книги Ювілеїв або «Дробного Буття». Більшість запозичень зосереджена у недатованому Введенні та статтях 2-ї половини IX-X ст. Зокрема, це стосується Амартола. Ексерцптами з тексту Амартола літописець заповнив початок літопису, тобто ту історію, яку він писав, маючи обмаль давньоруських відомостей. Втім, хронографічні запозичення трапляються наскрізно усього літописного зводу, цим авторитетним джерелом укладач ПВЛ підтверджував власну версію історії Русі. Існує тісний взаємозв'язок між багатьма цитатами з Введення, початкових статей, статей 2-ї половини X ст. (і зокрема, «Промови Філософа»), сер. XI ст. та прикінцевих статей ПВЛ, що свідчить про опрацювання їх однією рукою.

3. Хронографічні твори вплинули на розуміння процесу історіописання – розуміння укладачем ПВЛ принципів написання свого твору. Завдяки тому, що ПВЛ є Початковим літописом, у ній наяв вийшло те, що згодом усталилося і залишалось прихованим у наступних зводах. Автор ПВЛ вважав за потрібне пояснити читачеві, як ведеться запис, від якої події відраховуються роки. Він проявив критичні начала: відзначив, яким джерелам довіряє, а до яких ставиться скептично.

Досить багато ремарок книжника, які раніше не пов'язували з хроніками, при співставленні виявляють тематичну та ідейну залежність від хронографічної літератури.

4. Текстологічне порівняння паралельних ділянок Іпатіївського та Лаврентіївського зводів у записах за XII ст. та розгляд текстологічних маркерів демонструють, що літописи мали спільний протограф, краще збережений у суздальському Лаврентіївському зводі. Хоча в останньому він зазнав певних переробок, ці трансформації, як правило, були незначними. Навпаки, в Київському зводі бачимо об'ємні доповнення, інколи доходять до кардинального «переписування» подій. Порівняння київської та суздальської версій дає змогу чітко виділити у тексті два пласти: спільні з Лаврентіївським зводом блоки, часом із виразною «володимиро-суздальською спрямованістю», та додаткові Іпатіївські фрагменти. Це означає, що у реконструкції історії Київського зводу слід враховувати такий етап, як опрацювання спільного протографа. Ця подія мала відбутися наприкінці XII чи напочатку XIII ст., причому інші складові були «нанизано» вже на цю основу.

5. Дослідження наявних у укладача Київського зводу книжних джерел демонструє, що саме в додаткових Іпатіївських блоках вміщений комплекс запозичень із Александрії Хронографічної, «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія, Хроніки Амартола. Виявлено серію із бл. 25 запозичень з Александрії, 7 до Флавія, двох десятків до Хроніки Амартола, на абсолютну більшість з яких досі не звертали уваги. Причому літописець узяв з романа про Олександра Македонського та ін. матеріал для написання промов князів та «мужів», листування, подробиці деталізованих описів – усього того, що часто приймають за записи живих свідків подій чи використання документації з «князівської канцелярії» та «архіву». У Лаврентіївському зводі вірогідне тільки знання Хроніки Амартола (що проявилось слабше). Натомість комплекс із хронографічних запозичень характерний саме для укладача Київського зводу.

6. Усі попередні спостереження дозволяють стверджувати, що у літописах домонгольського часу не простежується вплив хронографа чи хронографів. Їх немає у ПВЛ (пор. спеціальне дослідження наявності користування її укладачем ХВІ), у Київському зводі та продовженні ПВЛ у Лаврентіївському літописі за XII ст. У Київському зводі про це сигналізують передусім запозичення із Хроніки Амартола,

більшість з яких відсутня у збережених до наших днів хронографічних компіляціях. Побічно про це ж свідчить відсутність твердо встановлених запозичень до Хроніки Малали, що складала найважливішу складову хронографів, та деякі інші ознаки.

7. Певні компоненти ранніх хронографів дозволяють приблизно продатувати їх укладення. Датувальні ознаки несуть версії Александрії Хронографічної та однієї з просторих вставок із Хроніки Амартола в тій таки Александрії, коментарі Нікити Іраклійського, а також Восьмикнижжя. З непрямих ознак у дослідженні вставки з Хроніки Амартола в Александрії вдалося з'ясувати, що «другу» редакцію повного перекладу Хроніки не варто пов'язувати з XI-XII ст., вона формувалася пізніше, у XIII(-XIV?) ст. В усіх ранніх хронографічних компіляціях знаходимо пізніші за ПВЛ складові. Версія Александрії Троїцького хронографа виникла не раніше XII ст., те саме стосується коментарів Нікити Іраклійського в Еллінському літописці 1-ї редакції та ін. компіляціях. Восьмикнижжя у Троїцькому хронографі не могло з'явитися до XIII ст. Необхідно підкреслити, що застосовано стандартну текстологічну процедуру: компіляції датують за їх найпізнішими складовими.

8. Хронографи запізнилися порівняно з літописами, час їх утворення – орієнтовно 2-а половина XIII ст. У написаному напочатку XIII ст. Київському зводі ще не простежується знайомство з якоюсь подібною компіляцією, однак для 1260-х рр. маємо датований припискою у його тексті Іудейський хронограф. Немає спільного протографа, від якого відходять усі наявні пам'ятки. Окремі лінії текстуальної залежності простежуються між Іудейським та Софійським хронографами, двома редакціями Еллінських літописців, Толковою та Повною хронографічною палеями, у творах «родини ХВІ», однак вони не свідчать про походження з єдиного центру. Найвірогідніше, хронографи почали формуватися як індивідуальні зібрання читань з улюблених історичних пам'яток. Склад компіляцій залежав від уподобань укладачів та наявних у їх розпорядженні текстів із всесвітньої історії. Є вагомі підстави стверджувати про поліцентричність цього виду компілятивної творчості.

9. Таким чином, наявність запозичень із ХВІ у певних статтях НПЛмл є надійною ознакою того, що новгородський літопис є пізньосередньовічною переробкою ПВЛ і не мусить залучатися як відтворення та редакція ранішого за київський літопис Початкового зводу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

Літопис і хронограф. Студії з до монгольського київського літописання. – К.: Інститут історії України, 2015. – 518 с.

Рецензія: Домбровський Д. [Рец.]: Вілкул Т. Літопис і хронограф. Студії з до монгольського київського літописання: монографія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 518 с. // Український історичний журнал. – 2015. – № 5. – С. 226-227.

Статті у вітчизняних та зарубіжних фахових виданнях

Новгородцы и русские князья в летописании XII века // *Russia Mediaevalis*. – München, 2001. – Т. X. – no.1. – S. 34-51.

О проявлениях местного патриотизма («наши» в летописании XI-XIII вв.) // *Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени*. – М., 2003. – С. 311-320.

Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу XII ст. // *До джерел. Збірник на пошану О.П. Купчинського*. – Т. 2. – Львів, 2003. – С. 63-74.

Новгородская первая летопись и Начальный свод // *Palaeoslavica*. – Vol. XI. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – P. 5-35.

Володимир Мономах: тексти і версії // *Український історичний журнал*. – 2004. – № 1. – С. 53-71.

Текстология и textkritik. Идеальный проект... По поводу: «Повість временних літ: Міжрядкове співставлення і парадосис. Склав і відредагував Доналд Островскі, Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol.X. P.1-3 (2003) // *Palaeoslavica*. – Vol. XII. – no.1. – Cambridge, Massachusetts, 2004. – P. 177-205.

О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) // *Palaeoslavica*. – Vol. XIII. – no.1. – Cambridge, Massachusetts, 2005. – P. 21-80.

Повесть временных лет и Хронограф // *Palaeoslavica*. – Vol. XV. – no.2. – Cambridge, Massachusetts, 2007. – P. 56-116.

О некоторых источниках литовских известий Галицко-Волынской летописи // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretasija*. – Vilnius, 2007. – S. 17-28.

Ладога или Новгород? // *Palaeoslavica*. – Vol. XVI. – no.2. – Cambridge, Massachusetts, 2008. – P. 272-280.

Александрия Хронографическая в Троицком хронографе, ч.1 // *Palaeoslavica*. – Vol. XVI. – no.1. – Cambridge, Massachusetts, 2008. – P. 103-147.

«Литредакция» летописи (о вставках из Александрии Хронографической в Киевском своде XII в.) // Герменевтика древнерусской литературы. – Сборник XIII. – М., 2008. – С. 425-446

О происхождении Александрии Хронографической Троицкого хронографа и Еллинского и римского летописца второй редакции // *Russica Romana*. – Pisa; Roma, 2008. – Vol. 15. – S. 9-28.

Известия «Повести временных лет» о Любечском смене 1097 г.: ошибочные чтения и интерпретации // *Славяноведение*. – 2009. – № 2. – С. 16-24.

Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // *Palaeoslavica*. – Vol. XVII. – no.2. – Cambridge, Massachusetts, 2009. – P. 65-86.

Александрия Хронографическая в Троицком хронографе, ч.2 // *Palaeoslavica*. – Vol. XVII. – no.1. – Cambridge, Massachusetts, 2009. – P. 165-210.

Имена и специальные обозначения в Александрии Хронографической Иудейского (Виленского) хронографа // *Lietuvos Didžiosios Kuni-gaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*. – Vilnius, 2009. – S. 96-105.

По поводу рецензии П.В. Лукина «Деконструкция деконструкции» // *Scrinium*. – Т. 5. – СПб., 2009. – С. 451-494.

«Страна / страна»: словоупотребление и географические представления летописцев XI – XIII вв. // *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 2006 год: Пространство и время в средневековых текстах*. – М., 2009. – С. 115-134.

Вплив Троїцького хронографа на Еллінський і Римський літописець другої редакції // *Україна крізь віки. Збірник на пошану ак. В. А. Смолія*. – К., 2010. – С. 943-984.

О хронографических источниках Киевского летописного свода // *Труды отдела древнерусской литературы*. – Т. 61. – СПб., 2010. – С. 382-397.

Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 2-я) // *Palaeoslavica*. – Vol. XVIII. – no.2. – Cambridge, Massachusetts, 2010. – P. 155-206.

Мотивы праздников церковного года в сочинениях митрополита киевского Иллариона // *Slavistica Vilnensis / Kalbotyra*. – Vol. 55 (2). – Vilnius, 2010. – S. 7-30.

Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 3-я) // *Palaeoslavica*. – Vol. XIX. – no.2. – Cambridge, Massachusetts, 2011. – P. 149-200.

«Вшествіє в Іерусалим» Олександра Македонського. Хроніка Георгія Амартола в Александрії Хронографічній // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С. 188-204.

Текстологія Повісті временних літ. Контрольні тексти: Книга Буття у «Промові Філософа» // Україна у Центрально-Східній Європі. – К., 2011. – С. 269-283.

Створення легенди про Сівія в «Іудейському хронографі» другої половини XIII ст. // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 190-202.

«Старьци» і «старѣишины» у Повісті временних літ та давньослов'янському Восьмикнижжі // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 165-176.

О происхождении «Речи Философа» // *Palaeoslavica*. – Vol. XX. – no.1. – Cambridge, Massachusetts, 2012. – P. 1-15.

Давньослов'янська Книга Вихід: четій текст та грецький оригінал // Княжа доба. – Т. 5. – Львів, 2012. – С. 89-98.

Книга Исход в Речи Философа // *Средневековая Русь*. – Вып. 10. – М., 2012. – С. 113-125.

Хроніка Георгія Амартола у Київському літописному зводі // Київська Старовина. – 2012. – № 3. – С. 69-78.

Цитати з Восьмикнижжя в ранніх давньоруських літописах або Як змінюється смисл літописних повідомлень // Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 125-146.

Книга Вихід хронографічної редакції (Іудейський хронограф та Тройцькі П'ятикнижжя) // Спеціальні історичні дисципліни. – Вип.22-23. – К., 2013. – С. 504-517.

Походження хронографічних джерел Початкового літопису: Пункт відліку – «Хронограф за великим викладом» // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 200-232.

Древнеславянський переклад Хроніки Георгія Амартола в Повесті временних лет и Новгородской первой летописи младшего извода // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – М., 2014. – №2(56). – С. 5-14.

«В лето 6360. Поча ся прозывати Руская земля». Початкові статті Повісті временних літ та Новгородського літопису // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 8. – Львів, 2014. – С. 73-104.

Початкова частина Віленського хронографа: переписувачі та читачі // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 14. – К., 2014. – С. 253-267.

Займствования из Хроніки Иоанна Малалы в Повесті временных лет // Историография и источниковедение отечественной истории: Сб. науч. статей (Вып. 7. Историческое повествование в средневековой России. К 450-летию Степенной книги). – СПб., 2014. – С. 9-34.

Джерела статті Новгородського першого літопису 6428 р. та «Повісті временних літ» 6449 р. про похід русі на Константинополь // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 151-167.

АНОТАЦІЯ

Вілкул Т.Л. Хронографічна складова домонгольського київського літописання та походження давньоруських хронографів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2015.

У дисертації розглядаються в єдиному комплексі ранні київські літописи та давньоруські хронографи. Зокрема, Повість временних літ, Київський літописний звід початку XIII ст., київська складова Новгородського першого літопису молодшої редакції, а також давньослов'янські переклади хронік Георгія Амартола та Іоанна Малали, Александрія Хронографічна, так званий «Хронограф по великому

ізоженію» та ін. Літописці включали у свої твори цитати з хронік та історій, у компіляціях-хронографах маємо вставки з літописання. Таким чином, два різновиди історичних творів середньовічної Русі, що освітлювали давньоруську та всесвітню історію, тобто, літописи й хронографи, слугують одні для одних контрольними текстами.

Проведене в дисертаційній роботі зіставлення цитат, сюжетних паралелей, манери запозичень та ідейних перегуків дозволяє розв'язати проблеми датування, співвідношення та взаємовпливів літописних і хронографічних творів. Це дає змогу переглянути усталені на сьогодні концепції О. Шахматова та В. Істріна стосовно так званого «Початкового зводу» 1090-х рр. та ролі Новгородського першого літопису в давньоруському історіописанні. У дисертації наведено аргументи на доказ того, що Повість временних літ є початковим літописом, тоді як у новгородських літописах збережено вторинні версії. Добрим маркером пізнього походження тексту є наявність у певних літописних зводах запозичень із хронографів. Річ у тім, що всі хронографічні компіляції вміщують пізні складові, що вказує на порівнянно пізній час їх укладення (орієнтовно – після поч. XIII ст.). У Повісті временних літ та Київському зводі немає вставок із хронографів, натомість вони присутні у Новгородському першому літописі. Низку питань дисертант заторкує уперше, зокрема, таких як система роботи з хроніками та історіями у Київському літописному зводі, походження початкової частини хронографів із викладом старозавітної історії та ін.

Ключові слова: Київська Русь, історіографія, середньовічні літописи та хроніки, Повість временних літ, текстологія, історія середньовіччя.

АННОТАЦІЯ

Вилкул Т.Л. Хронографическая составляющая домонгольского киевского летописания и происхождение древнерусских хронографов. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение, специальные исторические дисциплины. – Институт истории Украины НАН Украины. – Киев, 2015.

В диссертации в едином комплексе рассматриваются ранние киевские летописи и древнерусские хронографы. В частности, это Повесть временных лет, Киевский летописный свод начала XIII в., киевская составляющая Новгородской первой летописи младшей редакции, а также древнеславянские переводы Хроник Георгия Амартола и Иоанна Малалы, Александрия Хронографическая, так называемый «Хронограф по великому изложению» и др. Летописцы включали в свои тексты цитаты из хроник и историй, в компиляциях-хронографах же обнаружены летописные вставки. Таким образом, два вида исторических сочинений средневековой Руси, освещавшие древнерусскую и всемирную историю, т.е. летописи и хронографы, служили одни для других контрольными текстами. Проведенное в диссертационной работе сопоставление цитат, сюжетных параллелей, манеры заимствований и идейных переключек позволяет разрешить проблемы датировки, соотношения и взаимовлияния летописных и хронографических сочинений. Это дает возможность пересмотреть устоявшиеся концепции А. Шахматова и В. Истрина относительно так называемого «Начального свода» 1090-х гг. и роли Новгородской первой летописи в древнерусском историописании. В диссертации приводятся аргументы в пользу того, что Повесть временных лет является начальной летописью, тогда как в новгородских сводах сохранились вторичные версии. Надежным маркером позднего происхождения текста является наличие в тех или иных летописных сводах заимствований из хронографов. Дело в том, что все хронографические компиляции содержат поздние составляющие, что указывает на сравнительно позднее время их появления (ориентировочно – после нач. XIII в.). Показательно, что в Повести временных лет и Киевском своде отсутствуют вставки из хронографов, в то же время, они имеются в Новгородской первой летописи. Ряд вопросов диссертант затрагивает впервые, в том числе такие как система работы с хрониками и историями в Киевском летописном своде, происхождение начальной части хронографов-изложения ветхозаветной истории, и др.

Ключевые слова: Киевская Русь, средневековые летописи и хроники, историография, Повесть временных лет, текстология, история средних веков.

ANNOTATION

Vilkul T.L. The chronographic component of the pre-Mongol Kievan chronicles and the origin of the Old Rus' chronographs. – Manuscript.

Thesis presented for the degree of Doctor of Sciences (History), 07.00.06 – Historiography, Source Studies and Special Historic Disciplines. – Institute of Ukrainian History (National Academy of Sciences). – Kyiv, 2015.

Old Rus' historical texts can be divided into two categories: chroniclers (*letopistsy*) were tasked with writing “the history of the fatherland,” while “the world history” belonged to the domain of translators of the Byzantine chronicles and histories, as well as to compilers of chronographs (compendia). The dissertation is the first to combine these two subfields of source studies. Both areas contain intricate problems, the solution of which stretches over decades. In particular, any attempt to reconsider the relationships between pre-Mongol Kievan chronicles and early Rus' chronographs would by necessity engage us into polemics with influential theories proposed by Alexey Shakhmatov and Vasilii Istrin.

Chronographic texts offer a key to the puzzles of chronicle studies (*letopisevedeniye*) and vice versa, because both categories of writings served as reference texts for each other. However, the dissertator is primarily concerned with controversies in the field of *letopisevedeniye*; therefore, translated chronicles and chronographs are viewed through the lens of the issues posed by the early Rus' chronicles. My arguments rest on the interpretation of chronographic quotations and paraphrases in the chronicles. Usually the sources allow us to trace the quotations back to particular versions of the text, to define various modes of citations and to gauge the ideological influence of world history works on original Rus' writings. I am trying to identify if the quotations were borrowed from the complete translations of Byzantine chronicles that were popular in Rus', or, conversely, from some Rus' compilations (chronographs). With regard to the chronographs, special attention is given to those components which enable us to date them and, above all, the so-called “*Chronograph po velikomu izlozheniju*” (“...from the great narration”) which is generally believed to be the earliest of such compendia.

The present dissertation comprises 5 chapters. Chapter 1 describes the textual criticism methodology. Chapter 2 examines the historiography of

interrelations between translated and original Rus' chronicles and provides an overview of sources. Chapter 3 is devoted to the *Primary Chronicle*, the *First Novgorodian Chronicle of the Younger Recension* with chronological components of both writings, including *Hamartolos*'s and *Malalas* works and the texts of “*Chronograph po velikomu izlozheniju*” family. Chapter 4 focuses on the early 13th century Kievan chronicle, covering a series of common fragments of the Laurentian and the Hypathian chronicles, and the traces of chronological borrowings, which in conjunction offer a reliable basis for the stratification of the text of the Kievan chronicle. Chapter 5 deals with the evidence on the origins of chronological compilations, examining tAlexandria (Old Slavonic translation of Pseudo-Callisthenes' Alexander Romance) as a whole and an insertion from *Hamartolos* in it, the Old Slavonic *Octateuch*, and *Nikita Heraclea*'s commentary on the Sermons of Gregory Theologian, i.e. the texts that allow us to date the chronographs, at least approximately.

In the present dissertation, a number of issues are explored for the first time. These include a complex of chronological quotations and parallels in the early 13th century Kievan chronicle, the origin of the chronographs' initial parts, etc. In many other cases, a close examination of the sources calls for a radical revision of *Shakhmatov*'s and *Istrin*'s established theories and concepts.

Key words: Kievan Rus, Medieval Chronicles, Historiography, the Primary Chronicle, Textual Criticism, Medieval History.

Підписано до друку 22.10.2015. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 2,0. Обл. вид. арк. 2,14.
Тираж 300. Зам. 27. 2015.

ПП "Фоліант",
00121 Київ, вул. Семенівська, 13.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВІЛКУЛ Тетяна Леонідівна

УДК 930.1[222.6+003.64](477)«10/12»

ХРОНОГРАФІЧНА СКЛАДОВА
ДОМОНГОЛЬСЬКОГО КИЇВСЬКОГО
ЛІТОПИСАННЯ ТА ПОХОДЖЕННЯ
ДАВНЬОРУСЬКИХ ХРОНОГРАФІВ

07.00.06 – історіографія, джерелознавство,
спеціальні історичні дисципліни

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант: член-кореспондент НАН України
доктор філологічних наук, професор,
Сулима Микола Матвійович,
Інститут літератури НАН України
ім. Т.Г. Шевченка, заступник директора.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, доцент,
Данилевський Ігор Миколаєвич,
університет «Вища школа економіки»,
завідувач кафедрою історії ідей
і методології історичної науки;
доктор історичних наук,
Папакін Георгій Володимирович,
Інститут археографії та джерелознавства
ім М.С. Грушевського НАН України,
директор;
доктор історичних наук, професор
Яковенко Наталя Миколаївна,
Національний університет
«Києво-Могилянська Академія»,
професор кафедри історії.

Захист відбудеться «25» грудня 2015 року об 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий «23» листопада 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій